



แนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราในภูมิภาคตะวันตก
Guidelines for Managing and Development of Nursing the elderly
in a Buddhist Way in the Nursing Home

วรากรณ์ พูลสวัสดิ์^{1*},
Warakorn Poolswat^{1*}

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง สถานสงเคราะห์คนชรา : การพัฒนาการจัดการดูแลตามวิถีพุทธในภูมิภาคตะวันตก โดยมุ่งนำเสนอข้อค้นพบจากข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธของสถานสงเคราะห์คนชราซึ่งหวังว่าจะเป็นประโยชน์ในการนำไปพัฒนาจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานดูแลผู้สูงอายุต่าง ๆ โดยทำการสัมภาษณ์และสนทนากลุ่มผู้รู้และผู้ปฏิบัติจำนวน 69 คน ผลการศึกษาพบว่าประเด็นที่ผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญเสนอแนวทางการนำวิถีพุทธมาจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราในภูมิภาคตะวันตก ดังนี้ 1) ปรับเปลี่ยนภาพลักษณ์และฐานคิดเป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ 2) ปรับฐานคิดใหม่ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา 3) ปรับการบริหารจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธตามหลักอริยสัจสี่ 4) ปรับคุณลักษณะบุคลากรในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ 5) ปรับคุณลักษณะของผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ 6) ปรับสภาพแวดล้อมทางกายภาพตามวิถีพุทธ 7) ปรับวิถีชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ 8) ปรับการบริหารดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ 9) ปรับการดำเนินงานมูลนิธิสงเคราะห์ผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ

คำสำคัญ: สถานสงเคราะห์คนชรา, การดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ

Abstract

Research article is part of the dissertation, The Nursing Home : Managing Development of Nursing in Buddhist Way The present findings from field data about the management of elderly care according to the Buddhist of the home for the aged, which hopefully will be useful in the development of management of elderly care in elderly care

The results showed that there were issues that need enlightenment. Experts offer guidelines for the Buddhist way to take care of elderly persons in the region 1) modify the western image and base is the home for the aged, according to Buddhist 2) adjustable base ideas in management of elderly persons in 3) adjust the management according to Buddhist way according to the principle of the Four Noble Truths 4) adjust the personnel management features in elderly care according to Buddhist 5) adjust the characteristics of the elderly home for the aged in the Buddha. 6) adjust the physical environment according to Buddhist 7) adjust the daily life of the elderly in the Buddhist 8) adjust the elderly care services according to the Buddhist 9) adjust operation Aid Foundation elderly persons in the Buddhist way

Keyword : the Nursing Home, Nursing in Buddhist Way

¹อาจารย์ ดร. ประจักษ์สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

บทนำ

สถานสงเคราะห์คนชราเป็นสถานบริการรูปแบบหนึ่งที่รัฐได้จัดตั้งขึ้นเพื่อบริการดูแลผู้สูงอายุที่ได้รับความเดือดร้อน ขาดผู้ดูแล พึ่งตนเองไม่ได้ ไร้ที่พึ่ง หรือไม่สามารถอยู่กับครอบครัวได้ ให้มีที่พำนักอาศัย โดยรัฐบาลได้พิจารณาเห็นว่า ผู้สูงอายุในอดีตนั้นได้รับใช้ประเทศชาติมามาก เมื่อมีอายุมากขึ้นไม่มีผู้ดูแลเลี้ยงดู รัฐก็ควรจะช่วยอุปการะเลี้ยงดูให้มีความสุขในบั้นปลายของชีวิต สถานสงเคราะห์คนชรานี้บางแห่งเป็นสถานสงเคราะห์คนชราแห่งแรกในประเทศไทยสร้างขึ้นในปี พ.ศ. 2496 (กรมประชาสงเคราะห์. 2544 : 16-18) ต่อมาได้มีการจัดตั้งสถานสงเคราะห์คนชราขึ้นรวมทั้งหมด 20 แห่ง กระจายไปทุกภาคของประเทศ จิราลักษณ์ จงสถิตมัน และคณะ (2543 : 258) ได้อธิบายพัฒนาการของสถานสงเคราะห์คนชราในประเทศไทยนั้นมีความพันผูกกับแนวคิดการจัดบริการสังคมสงเคราะห์ในรูปแบบของสถานสงเคราะห์คนชราของประเทศทุนนิยมตะวันตกกับอุดมการณ์สร้างชาติสร้างวัฒนธรรมใหม่ของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ในปัจจุบันได้มีการถ่ายโอนสถานสงเคราะห์คนชราจำนวน 13 แห่ง จากกรมพัฒนาสังคมและสวัสดิการมาอยู่ภายใต้การกำกับดูแลขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นโดยมีแนวคิดสำคัญคือ การกระจายอำนาจให้แก่ท้องถิ่นชุมชนได้ดูแลประชาชนอย่างใกล้ชิด ซึ่งภุชงค์ เสนานุช และวนิดา ดุรงค์ฤทธิชัย. (2555 : 7) ได้อธิบายถึงภารกิจของสถานสงเคราะห์คนชราภายหลังการถ่ายโอนมาสังกัดองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นว่า สถานสงเคราะห์คนชรายังคงปฏิบัติการกิจเดิมทั้งหมด ส่วนClarke (1984 : 161 – 162) กล่าวถึงสถานสงเคราะห์คนชราว่าเน้นการดูแลผู้สูงอายุทางด้านกายภาพเป็นสำคัญ มีสถานสงเคราะห์ไม่มากนักที่พยายามจะพัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุหรือให้โอกาสแก่ผู้สูงอายุเพื่อให้มีชีวิตอิสระเท่าที่จะทำได้ จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ภาพลักษณ์ของสถานสงเคราะห์คนชราในทัศนะของนักวิชาการตะวันตกนั้นมีลักษณะออกมาในเชิงลบมากกว่าเชิงบวก

ปัญหาการบริการดูแลผู้สูงอายุที่สำคัญในประเทศไทยคือมีการดูแลทางด้านกายภาพได้เป็นอย่างดีแต่ยังมีปัญหาในการตอบสนองความต้องการทางด้านจิตสังคมและจิตวิญญาณ สอดคล้องกับจิราลักษณ์ จงสถิตมัน และคณะ (2543 : บทคัดย่อ, 269) ได้ศึกษาพบว่าจุดแข็งของสถานสงเคราะห์คือสามารถตอบสนองความต้องการด้านกายภาพของผู้สูงอายุได้เป็นอย่างดี แต่ข้อจำกัดก็คือไม่อาจตอบสนองความต้องการด้านจิตใจและจิตวิญญาณของผู้สูงอายุได้เท่าที่ควร ได้ให้ข้อเสนอแนะว่า สถานสงเคราะห์คนชราควรให้ความสำคัญกับการพัฒนาจิตใจ จิตวิญญาณของผู้สูงอายุ ด้วยการเน้นการจัดกิจกรรมที่จะพัฒนาจิตวิญญาณของผู้สูงอายุโดยตรง อาทิเช่น ส่งเสริมการปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานสำหรับผู้ปฏิบัติพุทธศาสนา มีกิจกรรมเสริมในด้านธรรมะ ประยุกต์ธรรมะมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน โดยนำวิธีการสังคมสงเคราะห์เฉพาะรายมาใช้ร่วมด้วย เพื่อแก้ไขปัญหาอารมณ์จิตใจของผู้สูงอายุ และมีการติดตามผลการปฏิบัติธรรม รวมทั้งการประยุกต์ใช้ธรรมะมาปฏิบัติในชีวิตจริงอย่างเป็นรูปธรรม เพื่อที่สถานสงเคราะห์คนชราจะสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุที่อยู่อาศัยได้อย่างสมบูรณ์

จากที่กล่าวมาจึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเพื่อค้นหาแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธของสถานสงเคราะห์คนชราซึ่งเป็นเรื่องที่สำคัญเพราะจะสามารถเติมเต็มการดูแลผู้สูงอายุให้ครบถ้วนสมบูรณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการดูแลทางด้านจิตวิญญาณ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธของสถานสงเคราะห์คนชราภูมิภาคตะวันตก

แนวคิด ทฤษฎี กรอบแนวคิด

สังคมไทยเป็นสังคมที่ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนามาเป็นเวลายาวนาน วิถีชีวิตของประชาชนส่วนใหญ่ผูกพันอยู่กับพระพุทธศาสนาตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย (เสนาะ ผดุงฉัตร. 2536 : 29) โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีอายุมากขึ้นที่พึ่งทางจิตใจของประชาชนยามแก่เฒ่าคือวัดและกิจกรรมบำเพ็ญบุญต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนไทยพุทธถูกปลูกฝังค่านิยมในการทำบุญในรูปแบบต่าง ๆ โดยหวังว่าจะเป็นที่พึ่งทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า แม้ยามทุกข์กายทุกข์ใจก็มีวัดเป็นที่พึ่ง ยามแก่เฒ่าจึงหันหน้าเข้าหาวัด สังคมไทยได้รับการปลูกฝังอบรมสั่งสอนในการดูแลผู้สูงอายุจากหลักธรรมและประเพณีทางพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมากโดยเฉพาะหลักธรรมคำสอนในเรื่องความ

กัตถุญกตเวทิตี ดั่งมีพุทธศาสนสุภาษิตที่ว่า “นิมิตต์ สาธุ รูปานํ กตมญกตเวทิตา” แปลว่า ความกัตถุญเป็นเครื่องหมายของคนดี คำสอนนี้มีอิทธิพลต่อความประพฤติปฏิบัติของคนไทยมาช้านาน ดังปรากฏออกมาเป็นรูปแบบและประเพณีต่าง ๆ เช่น วันสงกรานต์ เป็นวันที่ลูกหลานต้องแสดงออกถึงความกัตถุญต่อผู้มีพระคุณ รัฐบาลได้กำหนดให้วันนี้เป็นวันผู้สูงอายุแห่งชาติ การดำเนินชีวิตของคนไทยในอดีตเรียกว่าเป็นวิถีพุทธ เพราะยึดมั่นในหลักธรรมและประเพณีปฏิบัติจนกลายเป็นวิถีชีวิต การดำเนินชีวิตวิถีพุทธจึงเป็นทางเลือกที่สังคมไทยปัจจุบันเรียกร้องกลับคืนมา เช่น โรงเรียนวิถีพุทธ (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. 2547 : 13) เป็นต้น

ผู้วิจัยต้องการที่จะศึกษาแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราแนวทางใหม่ที่สามารถตอบสนองความต้องการที่สมบูรณ์แก่ผู้สูงอายุคือความต้องการทั้งทางด้านร่างกายและจิตวิญญาณโดยเห็นว่าเป็นวิถีชีวิตของผู้สูงอายุชาวไทยมีความผูกพันอย่างยิ่งกับพระพุทธศาสนา ภูมิปัญญาในพระพุทธศาสนาและวิถีพุทธในสังคมไทยสามารถนำมาประยุกต์ใช้ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราได้ ซึ่งวิถีพุทธจะสามารถสร้างภาพลักษณ์ใหม่ให้กับสถานสงเคราะห์คนชราได้อีกด้วย ทั้งนี้โดยอนุมานจากการที่โรงเรียนวิถีพุทธได้สร้างภาพลักษณ์ใหม่ให้กับโรงเรียนวัดและโรงแรมวิถีพุทธมาแล้ว ผู้วิจัยจึงทำการวิจัยเรื่อง “สถานสงเคราะห์คนชรา : การพัฒนาการจัดการดูแลตามวิถีพุทธ” โดยเลือกสถานสงเคราะห์คนชราในภูมิภาคตะวันตกด้วยเหตุที่ภูมิภาคนี้เป็นจุดเริ่มของประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนาในสังคมไทย อีกทั้งมีสถานสงเคราะห์คนชรา 3 แห่งเป็นสถานสงเคราะห์คนชราที่ดำเนินการจัดตั้งโดยวัดและวัดเป็นผู้อุปถัมภ์อยู่ 2 แห่ง โดยนำวิถีพุทธ คือวิถีแห่งการพัฒนาตนเพื่อเข้าถึงความเป็นผู้ดี ผู้รู้ ผู้เบิกบาน ด้วยการบำเพ็ญบุญตามหลักทาน ศีลภาวนา โดยมีการจัดสภาพที่เอื้อต่อการสั่งสมบุญปฏิบัติธรรมตามหลักสัปปายะ 7 บูรณาการกิจกรรมการปฏิบัติธรรมเข้ากับกิจกรรมการดูแลของสถานสงเคราะห์ที่ดำเนินการอยู่ โดยเน้นการดูแลทางด้านจิตวิญญาณ มาเป็นแนวทางในการพัฒนาการจัดการดูแลผู้สูงอายุ ผลจากการวิจัยครั้งนี้จะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการนำไปประยุกต์ใช้ในการจัดการสถานสงเคราะห์รูปแบบใหม่ที่เรียกว่า สถานสงเคราะห์คนชราวิถีพุทธ โดยที่การจัดการวิถีพุทธนี้ประสบผลสำเร็จอย่างเป็นรูปธรรมมาแล้วในโรงเรียนวิถีพุทธ โรงแรมวิถีพุทธ เป็นต้น

วิธีดำเนินการวิจัย

ประชากรผู้ให้ข้อมูลการวิจัยประกอบด้วย กลุ่มผู้รู้ กลุ่มผู้ปฏิบัติ และกลุ่มทั่วไปที่อาศัยอยู่ในเขตภูมิภาคตะวันตกซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับสถานสงเคราะห์คนชรา ผู้วิจัยได้ทำการเลือกกลุ่มตัวอย่างโดยใช้วิธีสโนบอล (Snowball) และเลือกแบบเจาะจง (Purposive Sampling) จำนวน 109 คน ได้แก่ กลุ่มผู้รู้ประกอบด้วย ผู้ปกครองสถานสงเคราะห์คนชรา, เจ้าหน้าที่องค์การบริหารส่วนจังหวัด (อ.บ.จ), เจ้าหน้าที่องค์การบริหารส่วนตำบล (อ.บ.ต) ผู้รู้ด้านวิถีพุทธ ผู้รู้ด้านการจัดการ และผู้รู้ด้านการดูแลผู้สูงอายุรวมจำนวน 35 คน กลุ่มผู้ปฏิบัติประกอบด้วย เจ้าหน้าที่ในสถานสงเคราะห์คนชรา ผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา และอาสาสมัครดูแลผู้สูงอายุรวมจำนวน 34 คน และกลุ่มทั่วไปประกอบด้วยเจ้าภาพ ญาติของผู้สูงอายุ ชมรมผู้สูงอายุ ประชาชนรวมจำนวน 40 คน

พื้นที่ที่ใช้ในการเก็บข้อมูลวิจัยคือ สถานสงเคราะห์คนชราในภาคตะวันตกจำนวน 3 แห่งคือ 1) สถานสงเคราะห์คนชรานครปฐม 2) สถานสงเคราะห์คนชราเฉลิมพระราชกุมารี (หลวงพ่อบึงอู่ปลัด) จังหวัดนครปฐม และ 3) สถานสงเคราะห์คนชราเฉลิมพระราชกุมารี (หลวงพ่อลำไยอู่ปลัด) จังหวัดกาญจนบุรี

ผู้วิจัยทำการศึกษาเชิงคุณภาพ เก็บรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร (Document) และเก็บข้อมูลในภาคสนาม (Field Study) โดยใช้เครื่องมือการวิจัย ได้แก่ การสัมภาษณ์ (Interview) การสังเกต (Observation) การสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) และการประชุมเชิงปฏิบัติการ (Workshop) นำข้อมูลมาทำการวิเคราะห์โดยวิธีพรรณนาวิเคราะห์

สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้ทำการเก็บข้อมูลภาคสนามเรื่องแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ โดยใช้แนวคำถามประกอบการสัมภาษณ์ผู้รู้ด้านการจัดการวิถีพุทธ ได้แก่ พระสงฆ์ ปราชญ์ทางพุทธศาสนา ผู้เชี่ยวชาญ ชำนาญการด้านผู้สูงอายุ และนักวิชาการด้านการจัดการ พบว่า มีประเด็นที่ผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญเสนอแนวทางการนำวิถีพุทธมาจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา สามารถสรุปประเด็นสำคัญได้ ดังนี้

1. ปรับเปลี่ยนภาพลักษณ์และฐานคิดเป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ

ควรปรับเปลี่ยนภาพลักษณ์จากสถานสงเคราะห์ผู้ตกทุกข์ได้ยากขาดคนดูแลไร้ที่พึ่ง ให้เป็นสถานแห่งการสั่งสมบุญเพื่อเตรียมตัวก่อนตายใช้ชีวิตอย่างมีความหมายในช่วงสุดท้ายของชีวิตโดยจัดให้เป็นสถานสงเคราะห์วิถีพุทธหรือวิถีจิตวิญญาณ จากการศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้ให้ผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญได้จินตนาการถึงภาพลักษณ์หรือภาพฝันอันสวยงามของสถานสงเคราะห์คนชราวิถีพุทธที่ควรจะเป็นหรืออยากให้เป็นซึ่งสามารถสรุปภาพลักษณ์ใหม่ของสถานสงเคราะห์คนชรา โดยการเปลี่ยนสถานสงเคราะห์ให้เป็นสถานปฏิบัติธรรมปรับเปลี่ยนกิจกรรมการดำเนินชีวิตให้อยู่บนฐานของการบำเพ็ญบุญตามหลักทาน ศีล ภาวนา ควรจะเป็นเหมือนคนแก่มาเข้าวัดปฏิบัติธรรม กิจกรรมต่าง ๆ เน้นการดูแลให้เกิดความสมดุลกายสมดุลจิต ดำรงชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่าและมีความหมาย

2. ปรับฐานคิดใหม่ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา

ผู้รู้ ผู้เชี่ยวชาญ ได้เสนอฐานคิดในการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธว่าควรจะเน้นการดูแลด้านจิตใจของผู้สูงอายุเป็นสำคัญ เพราะถ้าจิตใจเข้มแข็งสุขภาพร่างกายก็จะดีไปด้วย ฐานคิดในการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราควรเน้นการดูแลจิตเป็นสำคัญ โดยยึดหลักการสำคัญของคำว่าพุทธ ที่แปลว่า ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน ผู้สูงอายุต้องมาดำรงชีวิตอยู่ในสถานสงเคราะห์คนชราเพื่อฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เข้าถึงความเป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานให้มากที่สุดโดยนำหลักธรรมและหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนามาเป็นแนวทางในการพัฒนาการจัดการดูแลคือ หลักอริยสัจสี่ หลักอิทธิบาทสี่ หลักพรหมวิหารสี่ หลักบุญกิริยาวัตถุสามและสัปปายะเจ็ดมาเป็นกรอบฐานคิดในการดูแลผู้สูงอายุ

จากการศึกษาข้อเสนอแนะฐานคิดในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธพบว่าผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญจะเน้นฐานคิดในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุด้านจิตวิญญาณเป็นสำคัญโดยเน้นให้ผู้สูงอายุได้รับการปฏิบัติธรรมที่จะให้ผลในการพัฒนาจิตวิญญาณอย่างแท้จริงจึงจะทำให้การพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุในบั้นปลายของชีวิตเป็นไปอย่างสมบูรณ์โดยนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาคือไตรสิกขา คือศีลสมาธิปัญญา บุญกิริยาวัตถุคือทาน ศีลภาวนา และสร้างบรรยากาศแห่งการสั่งสมบุญตามหลักสัปปายะ 7 มาใช้เป็นแนวทางในการจัดการดูแลผู้สูงอายุ เน้นให้ผู้สูงอายุได้บำเพ็ญทาน ศีล ภาวนาด้วยการปฏิบัติจนเป็นวิถีชีวิตเป็นการดำรงชีวิตอย่างมีจุดมุ่งหมายคือการสั่งสมบุญและเตรียมตัวก่อนตาย ดำรงชีวิตอยู่อย่างมีคุณค่าและมีความหมาย

3. ปรับการบริหารจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธตามหลักอริยสัจสี่

ในการเสนอแนวทางการบริหารจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราด้านการบริหารจัดการนั้นผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนวทางในการบริหารจัดการสอดคล้องกันโดยมีความเห็นว่าโครงสร้างในการบริหารจัดการของสถานสงเคราะห์คนชรา นั้นมีนายกองค์การบริหารส่วนจังหวัดเป็นผู้แลด้านนโยบาย มีหัวหน้าสำนักปลัดองค์การบริหารส่วนจังหวัดเป็นผู้รับผิดชอบกำกับดูแลและมีผู้ปกครองสถานสงเคราะห์คนชราเป็นผู้บริหารจัดการ ตามโครงสร้างได้ออกเป็นสองฝ่ายคือฝ่ายบริหารงาน และฝ่ายสวัสดิการสงเคราะห์ซึ่งเป็นฝ่ายบริการดูแลผู้สูงอายุ ดังนั้นในการพัฒนาการบริหารจัดการดูแลผู้สูงอายุ จะต้องมีการบริหารจัดการที่นำหลักวิถีพุทธเข้ามาสอดแทรกทั้งฝ่ายบริหารและฝ่ายบริการดูแล โดยจะต้องมีการปรับเปลี่ยนการบริหารจัดการรูปแบบใหม่เน้นการมีส่วนร่วมของทุกภาคส่วนให้เข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารจัดการที่ประสานความสัมพันธ์ของบุคคลสามกลุ่มคือ ฝ่ายบริหารซึ่งเป็นฝ่ายเจ้าหน้าที่บริหารงานด้านต่าง ๆ ฝ่ายผู้บริการดูแลคือ เจ้าหน้าที่สวัสดิการสงเคราะห์ที่เลี้ยง ซึ่งเป็นบุคลากรในสถานสงเคราะห์คนชรา และบุคคลภายนอก ทั้งสามภาคส่วนมีส่วนร่วมอย่างสัมพันธ์เกื้อกูลกันเพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายคือคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุ

ส่วนแนวทางการปรับเปลี่ยนสถานสงเคราะห์คนชราทั่วไปให้เป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ

นั้นผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญบางท่านได้เสนอแนะทางว่าควรนำหลักอริยสัจ 4 มาเป็นฐานคิดในการพัฒนาการบริหารจัดการ และนำแนวทางการบริหารจัดการโรงเรียนวิถีพุทธมาปรับใช้ในการบริหารจัดการสถานสงเคราะห์คนชรา

4. ปรับปรุงคุณลักษณะบุคลากรในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ

ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนะทางในการพัฒนาการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธด้านบุคลากรในสถานสงเคราะห์คนชรา ดังนี้

4.1 ปรับปรุงคุณลักษณะของบุคลากรตามวิถีพุทธ โดยมีความเห็นว่าบุคลากรมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดูแลผู้สูงอายุโดยเสนอแนะทางการจัดการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณสมบัติที่สำคัญของบุคลากรคือ ผู้ปกครองสถานสงเคราะห์คนชราควรมีคุณลักษณะตามวิถีพุทธคือยึดหลักอิทธิบาทสี่ เป็นผู้มีความมุ่งมั่นในการเปลี่ยนแปลงพัฒนาสถานสงเคราะห์ตามวิถีพุทธ ส่วนบุคลากรจะต้องมีคุณลักษณะตามวิถีพุทธคือยึดหลักพรหมวิหารสี่ในการดูแลผู้สูงอายุ คือเป็นผู้ที่มีใจรักในงานการดูแลผู้สูงอายุ มีความโอบอ้อมอารี เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ที่สำคัญต้องทำด้วยใจและเข้าใจจิตวิทยาผู้สูงอายุซึ่งเป็นไปตามหลักธรรมพรหมวิหาร 4

4.2 เพิ่มและพัฒนาบุคลากรด้านวิถีพุทธ ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชรานั้นบุคลากรมีความสำคัญเป็นอย่างมากต้องมีการเตรียมการพัฒนาบุคลากรให้มีคุณลักษณะตามวิถีพุทธ และเพิ่มบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถด้านวิถีพุทธเข้ามารับผิดชอบดำเนินการดูแลผู้สูงอายุด้านจิตวิญญาณเพิ่ม

4.3 สร้างระบบจิตอาสาและเครือข่ายดูแลผู้สูงอายุให้มีคุณลักษณะวิถีพุทธตามหลักสังคหวัตถุ 4 นอกจากนี้ควรสร้างระบบจิตอาสาเข้ามาช่วยเหลือดูแลผู้สูงอายุเพื่อช่วยผ่อนเบาภาระของพี่เลี้ยงที่มีภาระหนักในการดูแลผู้สูงอายุ พี่เลี้ยงเหล่านี้ เมื่อทำงานไปนานเข้าก็จะแก่ชราไปด้วยทำให้ไม่สามารถดูแลผู้สูงอายุได้อย่างเต็มความสามารถเหมือนตอนยังหนุ่มสาว จึงควรรหาอาสาสมัครมาช่วยดูแลผู้สูงอายุ

ดังนั้นจากการศึกษาแนวทางในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์ชราจะเห็นได้ว่าผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญเสนอให้บุคลากรมีคุณสมบัติที่พร้อมในการดูแลผู้สูงอายุด้วยใจและมีความรู้ และปฏิบัติตามหลักวิถีพุทธ พร้อมทั้งต้องมีศาสนาจารย์หรือบุคลากรทางศาสนาเป็นผู้รับผิดชอบและเป็นผู้ดำเนินการทำกิจกรรมดูแลทางจิตวิญญาณของผู้สูงอายุและสร้างระบบจิตอาสาสมัครมาสนับสนุนในการดูแลผู้สูงอายุ

5. ปรับปรุงคุณลักษณะของผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธ

ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชรานั้นผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนะทางในการปรับปรุงคุณลักษณะของผู้สูงอายุใหม่ดังนี้

5.1 ปรับวัฒนธรรมการใช้ชีวิต โดยการกำหนดเงื่อนไขในการเข้าอยู่สถานสงเคราะห์คนชราและสร้างวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตใหม่ในการเข้ามาดำเนินชีวิตในสถานสงเคราะห์โดยให้มีการสร้างความตระหนักและปรับเปลี่ยนทัศนคติใหม่และสร้างแรงจูงใจให้ผู้สูงอายุได้มีพลังใจในการเข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ อย่างเต็มใจโดยถือเป็นกิจวัตรที่ต้องทำ มีจุดมุ่งหมายชีวิตใหม่ที่มุ่งพัฒนาจิตใจเพื่อเข้าใจชีวิตตามความเป็นจริง มุ่งสั่งสมบุญเพื่อเตรียมตัวก่อนตายมุ่ง รักษาสุขภาพกายและสุขภาพใจ ดังนั้นจะต้องมีการสร้างภาพของผู้มาอยู่ในสถานสงเคราะห์คนชราใหม่โดยให้มีภาพในใจตรงกันว่านอกจากมารับบริการในสถานสงเคราะห์คนชราเพราะต้องการที่พักกายแล้วยังมุ่งหมายเพื่อพักใจในวัยชราด้วย

5.2 ปรับเป้าหมายการใช้ชีวิต โดยเปลี่ยนเป้าหมายเป็นการมาอยู่ในสถานสงเคราะห์คนชราเป็นการเปิดโอกาสให้ผู้สูงอายุมีโอกาสได้ปฏิบัติธรรมสั่งสมบุญ ดำรงชีวิตอย่างมีความสุขและมีความหมายได้ดำเนินชีวิตอย่างมีคุณค่า ได้บำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา และต้องมีการปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์และกติกาในการรับผู้สูงอายุที่เข้ามาใช้บริการในสถานสงเคราะห์คนชราใหม่ให้เหมาะสมและสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมสมัยใหม่ ดังที่พระมหาสมิธ รมมิโกเสนอว่าในการที่จะให้ผู้สูงอายุมาอยู่ในสถานสงเคราะห์อย่างมีศักดิ์ศรีและมีความสุข

6. ปรับสภาพแวดล้อมทางกายภาพตามวิถีพุทธ

ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นตรงกันว่าสภาพแวดล้อมมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตของผู้สูงอายุเนื่องจากผู้สูงอายุมีสุขภาพกายอ่อนแอ หากอยู่ในสภาพแวดล้อมที่ไม่ดีย่อมส่งผลต่อปัญหาทั้งสุขภาพกายและสุขภาพใจ ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนะทางในการจัดการสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธด้าน

สภาพแวดล้อมดังนี้

6.1 จัดสภาพแวดล้อมทางกายภาพใหม่ โดยมีความเห็นว่าสภาพแวดล้อมในสถานสงเคราะห์คนชราจะต้องมีความสงบร่มเย็น สะอาด ปลอดภัย โปร่ง ปลอดภัยใกล้ชิดธรรมชาติ ไร้มลภาวะรบกวนทั้งมลภาวะทางเสียงและกลิ่น ให้ความรู้สึกที่ผ่อนคลายสบายกายสบายใจ

6.2 จัดบรรยากาศแห่งการสั่งสมบุญ ควรจัดสภาพแวดล้อมให้มีบรรยากาศเอื้อต่อการสั่งสมบุญตามหลักทาน ศีล ภาวนา และมีบรรยากาศแห่งการเจริญจิตปัญญาเพื่อเข้าสู่ความสงบสุขและการเข้าใจชีวิตตามความเป็นจริง จัดให้มีศูนย์รวมศรัทธาของผู้สูงอายุ เจ้าหน้าที่และแขกผู้มาเยือนคือมีพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ให้กราบไหว้บูชาเพื่อระลึกถึงพระรัตนตรัย มีป้ายนิเทศ ป้ายแสดงธรรม บรรยากาศในห้องพักมีความสงบสะอาดมีบรรยากาศแห่งการระลึกตริกรรม

ดังนั้นในการจัดบรรยากาศให้เป็นวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราจำเป็นต้องมีสิ่งแวดล้อมที่ดีให้อยู่กับธรรมชาติ มีรูปเคารพที่พอเหมาะพอควรเพื่อสร้างให้เกิดบรรยากาศแห่งการบำเพ็ญบุญ

7. ปรับวิถีชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ

ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราด้านชีวิตประจำวันนั้นผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญเสนอแนะให้มีการออกแบบรูปแบบการดำเนินชีวิตประจำวันให้เป็นไปเพื่อการดำรงชีวิตอย่างมีคุณค่าและมีความหมาย จัดสรรเวลาให้ผู้สูงอายุได้พัฒนาคุณภาพกาย สังคม จิตใจและปัญญาอย่างสมดุลกัน โดยเฉพาะการได้ศึกษาปฏิบัติธรรมเพื่อการทำสมาธิเข้าใจชีวิต การฝึกฝนการดำเนินชีวิตอย่างมีสติ เน้นการบริหารจิตเจริญปัญญาอย่างเป็นรูปธรรมสม่ำเสมอ เพื่อเตรียมตัวก่อนตาย เมื่อยามป่วยไข้จะได้มีสติและสมาธิ มีสภาพจิตใจที่มั่นคงไม่หวั่นไหวหวั่นกลัวพร้อมที่จะต่อสู้กับโรคและความตายอย่างสงบ ควรสอดแทรกการดำเนินชีวิตวิถีพุทธโดยการศึกษาธรรมะหลายช่วงเวลาและหลายรูปแบบ และใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์เกิดความสัมพันธ์อันดีต่อการอยู่ร่วมกันในสังคมผู้สูงอายุ ให้ได้ดำรงอยู่ในสังคมกัลยาณมิตรมีการช่วยเหลือดูแลซึ่งกันและกัน

ดังนั้นการดำเนินชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธควรออกแบบชีวิตให้ เป็นไปเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ครบทั้งสี่ด้านคือพัฒนาคุณภาพกาย สังคม จิตใจและปัญญาโดยเฉพาะการฝึกปฏิบัติธรรมเจริญสติให้มีความสุขในปัจจุบันและเพื่อเตรียมตัวต้อนรับความตายอย่างสงบเย็นโดยเน้นการปฏิบัติจนเป็นวิถีชีวิตไม่ใช่ทำตามพิธีกรรม

8. ปรับการบริการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ

ในการปรับเปลี่ยนสถานสงเคราะห์คนชราทั่วไปให้เป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธนั้นผู้วิจัยศึกษาแนวทางการบริการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธจากการสัมภาษณ์ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญและการศึกษาเอกสารต่าง ๆ ซึ่งจากการศึกษาพบว่าแนวทางการบริการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราแต่ละด้าน ดังนี้

8.1 บริการด้านการเลี้ยงดู การเลี้ยงดูผู้สูงอายุที่สำคัญในสถานสงเคราะห์คนชราคือการให้บริการ ปัจจุบันพื้นฐานที่จำเป็นแก่การดำรงชีวิตคือที่อยู่ อาหารและเครื่องใช้จำเป็นเช่นเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม เป็นต้น ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนวทางในการนำวิถีพุทธมาปรับใช้ในการเลี้ยงดูผู้สูงอายุด้านปัจจัยพื้นฐาน ดังนี้

1) ที่อยู่อาศัย การจัดการดูแลผู้สูงอายุด้านที่อยู่อาศัยตามวิถีพุทธนั้นเน้นให้อยู่อย่างสบาย ปลอดภัย โปร่ง ปลอดภัย สัจจรไปมาสะดวก เป็นที่พักที่มีอากาศถ่ายเทดี สงบ สะอาดและหากเป็นไปได้สำหรับผู้สูงอายุที่พึ่งตนเองได้ควรเป็นห้องพักที่อยู่คนเดียวเพื่อให้มีโอกาสในการฝึกจิตเจริญภาวนา

2) อาหาร การจัดการดูแลผู้สูงอายุด้านอาหารวิถีพุทธนั้นเน้นการบริโภคอาหารที่มีคุณภาพถูกสุขลักษณะเน้นคุณค่าแท้คือบำรุงสุขภาพ ป้องกันโรค เป็นอาหารที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุคือรสไม่จัดเกินไป อ่อนนุ่ม ย่อยง่าย มีสารอาหารครบห้าหมู่ ดังที่ผู้สูงอายุได้เสนอแนะถึงอาหารที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุในการสนทนากลุ่มว่าอย่าหวานอย่าเผ็ด ต้องรสจืดไม่มันไม่เค็ม ย่อยง่าย สอดคล้องกับข้อเสนอแนะของเจ้าหน้าที่ที่ให้ข้อมูลในการสนทนากลุ่มว่า ตามหลักโภชนาการครบห้าหมู่ รสชาติกลางไม่เค็มไม่เผ็ดไม่หวาน ในการรับประทานอาหารนั้นควรรับประทานอาหารร่วมกันและในการรับประทานอาหารนั้นให้ใช้เป็นโอกาสในการปฏิบัติธรรมเพื่อพิจารณาอาหารให้เกิดปัญหาในการกินเป็นเห็นคุณค่าไม่ยึดติดอยู่ในรสอาหาร แก้ปัญหาการเบื่ออาหารของผู้สูงอายุและการ

รับประทานอาหารแสดงโรคไปด้วย

3) เครื่องนุ่งห่ม การจัดการดูแลผู้สูงอายุด้านเครื่องนุ่งห่มวิถีพุทธนั้นเน้นการใช้เครื่องนุ่งห่มที่สะอาด อ่อนนุ่มระบายอากาศได้ดี ไม่มากชิ้น ง่ายต่อการรักษาดูแล หากเป็นไปได้การใส่ชุดขาวจะทำให้รู้สึกบริสุทธิ์ สบายน้อมนำให้จิตใจใฝ่ธรรม ดังที่เจ้าหน้าที่ได้เสนอแนะเรื่องเครื่องนุ่งห่มที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุในการสนทนากลุ่มว่า สวมใส่สบาย ๆ สวมใส่ง่าย ดูแลทำความสะอาดง่าย ไม่ระคายผิว ผ้าไม่หนาเกินไป ในการใช้เครื่องนุ่งห่มวิถีพุทธเน้นการพิจารณาการใช้เสื้อผ้าเครื่องนุ่งตามหลักคุณค่าแท้โดยพิจารณาให้เกิดปัญหาของการใช้เป็นคือเพื่อป้องกันเหลืออยู่จนแตกปิดกั้นความละเอียดไม่ได้ใช้เพื่อความสวยงามตามค่านิยมเน้นการใช้เป็นเห็นคุณค่าแท้

8.2 บริการดูแลด้านการรักษาพยาบาล การรักษาพยาบาลผู้สูงอายุวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราควรมุ่งเน้นให้ผู้สูงอายุตระหนักถึงความทุกข์ทรมานของสังขารร่างกายที่จะต้องได้รับการเยียวยาซ่อมแซมดูแล ระวังป้องกัน รักษาสุขภาพโดยเน้นการดูแลสุขภาพตนเอง โดยนำหลักการพุทธธรรมบำบัดและแพทย์วิถีธรรม แพทย์ทางเลือกมาปรับใช้ในการดูแลรักษาพยาบาลผู้สูงอายุ พร้อมทั้งส่งเสริมให้มีแพทย์พยาบาลอาสาเข้ามาปรึกษาดูแลผู้สูงอายุพร้อมทั้งทำให้สถานสงเคราะห์คนชราเป็นศูนย์บริการทางการแพทย์แก่ผู้สูงอายุในชุมชนก็จะช่วยให้ผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราได้รับการรักษาพยาบาลไปด้วยอย่างเพียงพอทั่วถึงไปด้วย แพทย์พงษ์ วรพงษ์ พิเชษฐได้เสนอแนวทางการรักษาพยาบาลวิถีพุทธไว้ว่าในการดูแลรักษาสุขภาพผู้สูงอายุนั้นนอกจากการรักษาด้วยการแพทย์แผนปัจจุบันแล้วควรนำหลักการดูแลสุขภาพทางจิตวิญญาณมาใช้ในการรักษาพยาบาลผู้สูงอายุด้วยซึ่งการรักษาพยาบาลด้านสุขภาพจิตวิญญาณนั้นมีผลอย่างยิ่งต่อการรักษาสุขภาพกายและการป้องกันรักษาเยียวยาโรคทางกายด้วย การรักษาพยาบาลวิถีพุทธนั้นมีวิธีการหลากหลายที่จะนำมาปรับใช้กับการรักษาพยาบาลผู้สูงอายุเช่น การสวดมนต์บำบัดโรค การผ่อนคลายบำบัดโรค สมธิบำบัดโรค วิปัสสนากรรมฐานบำบัดโรค ความคิดและจินตนาการบำบัดโรค เป็นต้นซึ่งการนำพุทธธรรมมาบำบัดโรคนี้ได้รับการพิสูจน์ว่าได้ผลดีจากนักวิทยาศาสตร์ทางการแพทย์ตะวันตกมาเป็นอย่างดีแล้ว ดังนั้นในการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธด้านการรักษาพยาบาลผู้สูงอายุจึงต้องนำหลักพุทธธรรมบำบัดมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสม

8.3 บริการด้านกายบริหารและกายภาพบำบัด การดูแลผู้สูงอายุในการบริหารร่างกายและทำกายภาพบำบัดมีแนวคิดสำคัญคือการทำให้ร่างกายได้รับการเคลื่อนไหวป้องกันและแก้ไขร่างกายให้แข็งแรงหรือคืนสภาพในการดำเนินชีวิตดีขึ้น ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนะให้นำหลักการบริหารร่างกายวิถีพุทธที่เรียกว่าหลักการขยับกายสบายชีวิวิถีพุทธซึ่งเป็นท่าการบริหารร่างกายควบคู่ไปกับการเจริญสติ เช่น การเดินจงกรม การฝึกโยคะ จิ้งก โดยฝึกให้เกิดความสมดุลกันระหว่างการบริหารร่างกายและจิตใจคือการฝึกสติให้รู้เท่าทันการเคลื่อนไหวของร่างกายทำให้ร่างกายและจิตใจแข็งแรง การบริหารร่างกายและกายภาพบำบัดวิถีพุทธเน้นการฝึกลมหายใจเพราะการหายใจถูกต้องจะช่วยเยียวยาสุขภาพให้แข็งแรง การฝึกกายบริหารด้วยวิธีการขยับกายสบายชีวิวิถีพุทธเป็นการบริหารกายควบคู่ไปกับการบริหารจิตด้วยศาสตร์และศิลป์ของกายนุปีสนาสติปัญญา การบริหารร่างกายวิถีพุทธที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุ

8.4 บริการด้านอาชีพบำบัดและงานอดิเรก ควรเน้นการทำงานกิจกรรมกลุ่มเพื่อการผ่อนคลายได้ร่วมคิดร่วมทำร่วมแก้ปัญหาเป็นงานที่ทำเพื่อฝึกสติอยู่กับปัจจุบันไม่เน้นผลกำไรกระตุ้นความโลภความอยากได้ และได้ใช้เวลาว่างให้เป็นประโยชน์ ส่วนงานอดิเรกนั้นควรมีการจัดตามความเหมาะสมและส่งเสริมให้เห็นคุณค่าในตนเองทำให้เกิดความภาคภูมิใจในตนเอง เป็นงานที่ได้ฝึกทาน ศีล ภาวนาและการช่วยเหลือสังคมส่วนรวม ร่วมพัฒนาสถานสงเคราะห์รวมทั้งได้ออกกำลังกายไปในตัว ดังนั้นการเสริมวิถีพุทธเข้าในการบริการด้านอาชีพบำบัดและงานอดิเรกจึงควรสร้างขึ้นเพื่อเน้นการฝึกฝนพัฒนาจิตวิญญาณด้วยการบำเพ็ญทาน ศีล ภาวนา และพัฒนาคุณค่าของชีวิตเช่นการทำงานอาชีพบำบัดเพื่อไปบริจาคให้เด็กอ่อน เด็กกำพร้าหรือการบริจาคช่วยเหลือวัดต่าง ๆ เป็นต้น

8.5 บริการด้านสังคมสงเคราะห์ แนวทางการจัดการด้านการสังคมสงเคราะห์ซึ่งเน้นการช่วยเหลือให้ผู้สูงอายุได้รับการบริการให้คำปรึกษาแก้ปัญหาทางด้านต่าง ๆ เมื่อผู้สูงอายุประสบปัญหาจะมีช่องทางในการเข้ารับบริการปรึกษาเพื่อหาทางแก้ปัญหาและเยียวยาปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้เหมาะสม ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนะแนวทางในการบริการด้านสังคมสงเคราะห์วิถีพุทธโดยการเน้นให้ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้องและเป็นประโยชน์เหมาะสม

กับความต้องการของผู้สูงอายุ ควรเน้นกิจกรรมกลุ่มสัมพันธ์ที่ทำให้ผู้สูงอายุได้แลกเปลี่ยนเรียนรู้พูดคุยกันด้วย สนุกสนานทำให้เกิดความเข้าใจเห็นอกเห็นใจและให้อภัยต่อกัน เมื่อมีการกระทบกระทั่งหรือทะเลาะเบาะแว้งกันจะได้ให้อภัยต่อกันควรทำให้ผู้สูงอายุอยู่ร่วมกันแบบพี่น้องครอบครัวเดียวกัน มีกระบวนการจัดการความขัดแย้งหรือหาทางออกจากความขัดแย้งด้วยความรักความเมตตาและให้อภัย สร้างกิจกรรมที่ให้เจ้าหน้าที่ ผู้ดูแลและผู้สูงอายุได้พบปะสังสรรค์พูดคุยกันสม่ำเสมอจนเกิดความคุ้นเคยกันเพราะตามหลักวิถีพุทธถือว่าความคุ้นเคยเป็นญาติอย่างสนิท ควรนำหลักอปริหานิยธรรมและเมตตาธรรมมาประยุกต์ในการสังคมนาสงเคราะห์ผู้สูงอายุ

8.6 บริการด้านนันทนาการ กิจกรรมนันทนาการเป็นกิจกรรมการดูแลผู้สูงอายุที่มุ่งเน้นให้ผู้สูงอายุได้พักผ่อนหย่อนใจ ผ่อนคลาย เกิดความรื่นเริงบันเทิงใจมุ่งหมายให้เกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินชั่วคราว ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นตรงกันว่ากิจกรรมนันทนาการตามแนววิถีพุทธนอกจากจะให้ผู้สูงอายุได้ผ่อนคลายรื่นเริงใจชั่วคราวแล้วควรจะเป็นไปเพื่อตอบสนองความต้องการทางด้านจิตใจ อารมณ์ความรู้สึก ความอบอุ่นใจ คลายความเหงาอ้างว้างโดดเดี่ยวและส่งเสริมปัญญา ส่งเสริมคุณค่าของชีวิตเกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้สูงอายุกับบุคคลภายนอกซึ่งจากการสนทนากลุ่มผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราเฉลิมราชกุมารี (หลวงพ่อบึงอูถัมภ์) ได้สะท้อนกิจกรรมที่ชอบว่า ชอบกิจกรรมตอนเช้าประมาณเก้าโมงมีนักสงคมนาสงเคราะห์มานั่งอ่านข่าวให้คุณยายนั่งฟังทำให้คุณยายได้รับทราบข้อมูลข่าวสารเหตุการณ์ภายนอกภายใน ชอบที่นักสงคมนาอ่านข่าวให้ฟังเพราะอ่านเองมองไม่เห็น บางคนอ่านเองไม่ได้” สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสนทนากลุ่มผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา นครปฐมที่สะท้อนกิจกรรมนันทนาการที่ชอบว่า “เล่นเกม เกมบิงโกมันตั้นตั้นดี ชอบให้มาแสดงให้ดู เล่นกลให้ดู อย่างนี้ชอบ รำวงนี้ไม่ชอบสังขารไม่ไหว มันไม่สนุกแล้วแต่ต้องทำไปเพื่อองค์กร” กิจกรรมเหล่านี้ทำให้ผู้สูงอายุรู้สึกอบอุ่นได้รับการเอาใจใส่มีความใกล้ชิดและเป็นกันเอง คลายความขัดแย้งในกลุ่มผู้สูงอายุได้ด้วย ดังนั้นกิจกรรมนันทนาการจึงควรจะตอบสนองความต้องการทั้งทางด้านจิตใจและพัฒนาปัญญาเพื่อการใคร่ครวญไตร่ตรองชีวิต และสร้างความสัมพันธ์อันดีต่อกัน

8.7 บริการด้านศาสนกิจ ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนวทางในการบริการบริการด้านศาสนกิจตามวิถีพุทธดังนี้

1) ปรับฐานคิดตามวิถีพุทธ เนื่องจากการบริการด้านศาสนกิจตามความหมายของการจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราทั่วไปยังมีฐานอยู่ในกรอบคิดเพียงพิธีกรรมทางศาสนาหรือทำตามประเพณียังไม่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตใจและจิตวิญญาณคือการพัฒนาผู้สูงอายุให้เข้าถึงแก่นธรรมที่จะนำมาใช้ในการดำเนินชีวิตเพื่อปลดปล่อยวางและเตรียมตัวตายอย่างสงบเย็นและเป็นสุขได้ ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญมีความเห็นตรงกันว่าบริการด้านศาสนกิจเป็นหัวใจสำคัญของการจัดการดูแลผู้สูงอายุวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชรา การจัดการบริการด้านศาสนกิจจะต้องตอบสนองความต้องการทางจิตวิญญาณทำให้ผู้สูงอายุได้ปฏิบัติธรรมเป็นวิถีชีวิตจนถึงขั้นเกิดปัญญาทางธรรมที่ทำให้เข้าใจความจริงของโลกและชีวิต เพื่อที่จะได้ปลดปล่อยวางกับสิ่งต่าง ๆ ได้ ดังที่ผู้สูงอายุได้สะท้อนความต้องการในการสนทนากลุ่มผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราเฉลิมราชกุมารี (หลวงพ่อบึงอูถัมภ์) ว่า “อยากให้เน้นการปฏิบัติธรรม ทำสมาธิ อยากให้ทำทุกคนร่วมกัน ให้พระมาสอนปฏิบัติ นำทำสมาธิ ยายเคยไปร่วมปฏิบัติที่วัดพระธรรมกายปฏิบัติกันพร้อมเพรียงสวยงาม อยากให้ปฏิบัติกันทุกคน” สอดคล้องกับข้อมูลที่ได้จากการสนทนากลุ่มผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา นครปฐมที่เห็นว่า “ถ้าในด้านกรให้ทาน รักษาศีลนี้ยังพอไปกันได้ แต่ถ้าในด้านภาวนาการทำสมาธิส่วนใหญ่ยังไม่ค่อยยอมรับ คือความเข้าใจยังมีน้อยก็ว่าได้” จากการสนทนากลุ่ม และสัมภาษณ์ผู้สูงอายุพบว่าการปฏิบัติศาสนกิจยังเป็นเพียงพิธีกรรมยังไม่ถึงขั้นปฏิบัติทางจิตใจและปัญญา สอดคล้องกับความเห็นของคุณตาท่านหนึ่งในสถานสงเคราะห์คนชราให้ความเห็นจากการสัมภาษณ์อย่างไม่เป็นทางการว่า “การปฏิบัติศาสนกิจยังเป็นเพียงพิธีกรรมใส่บาตรสวดมนต์ ยังไม่มีกิจกรรมที่เน้นการปฏิบัติเจริญจิตภาวนาอย่างจริงจัง อยากให้มีหลักสูตรปฏิบัติที่ชัดเจนอย่างเช่นหลักสูตรสมาธิของหลวงพ่อวิริยงค์ คุณตาไปเข้าอบรมมาดีมาก”

2) ปรับรูปแบบกิจกรรมด้านศาสนกิจตามวิถีพุทธ เน้นการบูรณาการการฝึกจิตและเจริญปัญญา และส่งเสริมการปฏิบัติธรรมอย่างต่อเนื่องจริงจังโดยให้บุคคลภายนอกได้เข้ามาร่วมปฏิบัติธรรมจนเป็นวิถีชีวิต และ

ควรปรับสองอย่างคือสิ่งแวดล้อมภายนอกคือบรรยากาศ สองตัวที่แสดงว่าเป็นวิถีพุทธคือตัวกิจกรรมที่ใช้อยู่ในสถาน
แห่งนั้น สิ่งแวดล้อมภายนอกต้องเหมาะกับผู้สูงอายุ มีการสอนเรื่องความตาย ให้ผู้สูงอายุเข้าใจเรื่องของความตาย
สิ่งแวดล้อมภายนอกต้องปรากฏออกมาเป็นเครื่องสอนสติให้คนนึกถึงความตาย เช่นต้นไม้พูดได้ โดยรูปลักษณ์หรือ
คำเตือนใจที่ทำให้นึกถึงธรรม รวมถึงบรรยากาศของการกล่อมเกลาจิตใจให้พร้อมและเตรียมตัวตายได้ทุกเมื่อ
กิจกรรมออกกำลังตามความเหมาะสมแต่ละบุคคลเช่น โยเก็ก โยคะและกิจกรรมที่น่าจะทำคือเรื่องของธรรมะมี
ชั่วโมงแต่ละวันที่ชัดเจนยืดหยุ่นไม่ถึงกับตายตัวนัก สิ่งที่ต้องสอนอย่างมากคือทำอะไรให้ผู้สูงอายุเข้าใจเรื่องของ
ความตายทำใจยอมรับและอยู่กับมันได้ กิจกรรมต่าง ๆ ที่น่าจะทำตามหลักทาน ศีลภาวนาคือ การรักษาศีล ไหว้
พระสวดมนต์ก็เป็นการสั่งสมบุญกุศล ยิ่งภาวนานี้ถ้ามีคณอยจัดกิจกรรม เข้าสวดมนต์เย็นสวดมนต์ ถ้ามีคนนำ ว่า
ก็นั่งภาวนาพุทธโศภาจารณาความตายทำจิตใจให้สงบผ่อนคลายเหล่านี้เป็นบุญกุศลทั้งนั้นการอยู่ที่นี้จึงมาอยู่เพื่อสั่ง
สมบุญ สร้างบรรยากาศแห่งการสั่งสมบุญให้เกิดขึ้น

3) เพิ่มตำแหน่งอนุศาสนาจารย์ในสถานสงเคราะห์คนชรา ในการจัดกิจกรรมทางศาสนกิจที่จะ
ให้เกิดผลพัฒนาจิตใจและจิตวิญญาณของผู้สูงอายุตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้นั้น ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญเสนอแนะว่าจะต้อง
มีผู้ทำหน้าที่ในการบริหารจัดการซึ่งมีความรู้ความเชี่ยวชาญโดยตรงรับผิดชอบงานด้านศาสนกิจอย่างน้อยต้องเป็น
คนที่เข้าใจแนวทางปฏิบัติของศาสนาพอสมควร ต้องมีลักษณะเหมือนเป็นอนุศาสนาจารย์ ทำหน้าที่เป็น
อนุศาสนาจารย์ในสถานสงเคราะห์ มีหน้าที่ออกแบบกิจกรรมและนำไปปฏิบัติ เพราะขนาดทหารตำรวจหรือเรือนจำยังมี
อนุศาสนาจารย์ หรือไม่อย่างนั้นก็ให้สถานสงเคราะห์คนชราแต่ละแห่งทำ MOU กับมหาวิทยาลัยสงฆ์เพื่อขอพระนิสิตมา
ฝึกงานในสถานสงเคราะห์โดยมีการอบรมเตรียมความพร้อมด้านต่าง ๆ เพื่อจัดกิจกรรมดูแลผู้สูงอายุทางด้านจิต
วิญญาณซึ่งจะทำให้พระนิสิตมาปฏิบัติงานต่อเนื่องทุกปี ดังนั้นจากการศึกษาแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตาม
วิถีพุทธจะเห็นได้ว่าบุคคลที่รับผิดชอบในการจัดกิจกรรมทางศาสนกิจมีความสำคัญอย่างยิ่งในการดูแลด้านจิตวิญญาณ
ของผู้สูงอายุ

8.8 บริการชุมชน การจัดการสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธจะมีการจัดการที่ทำให้สถาน
สงเคราะห์คนชราเป็นสถานที่เปิดคือเกิดความร่วมมือในการบริหารจัดการอย่างมีส่วนร่วมจากทุกภาคส่วน
โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้าน วัด โรงเรียน ชุมชน และหน่วยงานต่าง ๆ จะต้องเข้ามามีส่วนร่วมโดยเห็นว่าสถาน
สงเคราะห์คนชราเป็นแหล่งสะสมบุญ เป็นสถานที่ของทุกคน เป็นสถานที่ของชุมชนที่ทุกคนจะต้องช่วยกันดูแล การ
จัดการบริการชุมชนของสถานสงเคราะห์คนชราวิถีพุทธจะต้องเป็นการบริการเชิงรุกและรับคือเป็นทั้งผู้รับและผู้ให้
ผู้รู้และผู้เชี่ยวชาญได้เสนอแนะแนวทางในการจัดการว่าจะต้องนำศักยภาพของผู้สูงอายุมาส่งคุณค่าให้แก่ตนเอง
และชุมชนและให้สถานสงเคราะห์เป็นสถานที่ที่ชุมชนจะมาจัดกิจกรรมต่าง ๆ ร่วมกับสถานสงเคราะห์คนชราและ
สถานสงเคราะห์คนชราออกไปร่วมกิจกรรมกับชุมชนสม่ำเสมอ

8.9 การดำเนินงานมูลนิธิสงเคราะห์ผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชรา งานมูลนิธิสงเคราะห์คนชรา
ตั้งขึ้นเพื่อหาทุนมาสนับสนุนในการดูแลผู้สูงอายุ ในการจัดการดูแลผู้สูงอายุวิถีพุทธนั้นในการหาทุนมาสนับสนุน
สถานสงเคราะห์คนชราที่มีทุนแห่งความศรัทธาอยู่เป็นจำนวนมากยิ่งเมื่อปรับเปลี่ยนจากสถานสงเคราะห์ธรรมดามา
เป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธซึ่งจะกลายเป็นว่าผู้สูงอายุดำรงชีวิตอยู่เพื่อสั่งสมบุญและปฏิบัติธรรมก็จะ
ทำให้ประชาชนเกิดความรู้สึกศรัทธาพร้อมที่จะมาทำบุญดูแลผู้สูงอายุให้ได้อันสืบ เมื่อคนมีศรัทธาการทำบุญใน
สถานสงเคราะห์คนชราจะมีช่องทางมากมายในการระดมทุนเช่น การทอดผ้าป่าสามัคคี การตั้งกองทุนต่าง ๆ เป็น
ต้นก็จะมีผู้มาร่วมทำบุญมากขึ้น

จากการศึกษาแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธจากผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญ ผู้ปฏิบัติและ
ผู้เกี่ยวข้องพบว่าในการบริหารจัดการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราที่แบ่งฝ่ายงานออกเป็นสองฝ่ายคือ
ฝ่ายบริหารงานสถานสงเคราะห์และฝ่ายบริการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์ ดังนั้นในการเสนอแนะแนวทางในการ
จัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราจึงต้องนำวิถีพุทธเข้าไปบูรณาการหรือประยุกต์ใช้ทั้งสอง
ฝ่ายคือฝ่ายบริหารจะต้องนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาเป็นฐานคิดในการบริหารจัดการและฝ่ายบริการดูแลก็
จะต้องนำหลักธรรมทางพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการบริการดูแลด้วยเช่นกัน

อภิปรายผลการวิจัย

การศึกษาแนวทางในการพัฒนาการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธนั้นพบว่าบุคลากรมีความสำคัญต่อการปรับเปลี่ยนสถานสงเคราะห์ชราทั่วไปให้เป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธโดยจะต้องมีการกำหนดคุณลักษณะของบุคลากรวิถีพุทธที่มีคุณสมบัติพร้อมในการดูแลผู้สูงอายุด้วยใจ มีความรู้ และปฏิบัติตนตามหลักวิถีพุทธ พร้อมทั้งต้องมีอนุศาสนาจารย์หรือบุคลากรทางศาสนาเป็นผู้รับผิดชอบและเป็นผู้นำในการทำกิจกรรมดูแลทางจิตวิญญาณของผู้สูงอายุและสร้างระบบจิตอาสาสมัครสนับสนุนในการดูแลผู้สูงอายุ การพัฒนาบุคลากรในสถานสงเคราะห์ให้มีคุณลักษณะที่เหมาะสมในการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธจำเป็นต้องมีวิธีการที่หลากหลายและต่อเนื่อง ในการปรับเปลี่ยนสถานสงเคราะห์คนชราทั่วไปให้เป็นสถานสงเคราะห์คนชราตามวิถีพุทธนั้นบุคลากรทุกฝ่ายมีความสำคัญเป็นอย่างมากต่อความเปลี่ยนแปลงและความสำเร็จในการพัฒนาการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ คุณลักษณะของบุคลากรทุกภาคส่วนจะต้องมีคุณลักษณะและดำเนินชีวิตตามวิถีพุทธเพื่อเป็นแบบอย่างและเป็นเครื่องจูงใจผู้สูงอายุให้ดำเนินชีวิตตามวิถีพุทธ ดังนั้นบุคลากรจะต้องได้รับการพัฒนาตนตามวิถีพุทธเป็นเบื้องต้น

สอดคล้องกับข้อเสนอแนะของจรัลลักษณ์ จงสถิตมัน และคณะ (2543 : 268) ที่เสนอว่า การพัฒนาบุคลากรของสถานสงเคราะห์คนชราในหลายระดับ โดยเฉพาะบุคลากรในระดับล่างผู้ให้บริการ ด้วยการจัดให้มีการอบรมอย่างสม่ำเสมอ และมีมาตรการติดตามผลการพัฒนาบุคลากรดังกล่าว ทั้งนี้ คณะกรรมการบริหารสถานสงเคราะห์จะต้องสามารถให้คุณให้โทษแก่เจ้าหน้าที่ของสถานสงเคราะห์ได้ด้วย

การศึกษาแนวทางในการพัฒนาการจัดการดูแลผู้สูงอายุด้านการบริการดูแลนั้นพบว่าต้องมีการบูรณาการวิถีพุทธคือบุญกิริยาวัตถุ 3 และสัปปายะ 7 เข้าสู่กิจกรรมการบริการดูแลผู้สูงอายุทั้ง 9 ด้านโดยใช้หลักบุญกิริยาวัตถุ คือ ทาน ศีล ภาวนามาบูรณาการกับกิจกรรมการบริการดูแลผู้สูงอายุด้านต่าง ๆ อย่างมีดุลยภาพ นำหลักพุทธธรรมบำบัดมาประยุกต์ใช้ในการดูแลสุขภาพกายของผู้สูงอายุ เช่น การทำสมาธิบำบัดโรค สวดมนต์บำบัดโรค การบริหารกายวิถีพุทธ นำหลักการสัปปายะมาประยุกต์ใช้ในการดูแลผู้สูงอายุ การดูแลผู้สูงอายุนั้นควรเน้นการดูแลอย่างเป็นองค์รวมทั้งทางด้านกาย จิตใจ สังคมและจิตวิญญาณ การบริการดูแลผู้สูงอายุในสถานสงเคราะห์คนชราเดิมนั้นให้ความสำคัญกับการดูแลทางด้านกายภาพคือดูแลให้มีความสุขทางกายตามอัตภาพ แต่ยังไม่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตวิญญาณได้อย่างเพียงพอ ดังนั้น แนวทางการนำวิถีพุทธคือ บุญกิริยาวัตถุสาม และสัปปายะมาปรับใช้ซึ่งเป็นการบูรณาการการฝึกฝนการพัฒนาจิตวิญญาณของผู้สูงอายุซึ่งสามารถบูรณาการการฝึกจิต การฝึกสติ สมาธิภาวนาเข้ากับกิจกรรมการดูแลผู้สูงอายุทั้ง 9 ด้าน สอดคล้องกับข้อเสนอแนะของจรัลลักษณ์ จงสถิตมัน และคณะ (2543 : 269) ที่เสนอให้สถานสงเคราะห์คนชราควรให้ความสำคัญกับการพัฒนาจิตใจจิตวิญญาณของผู้สูงอายุ เน้นการจัดกิจกรรมที่พัฒนาจิตใจ จิตวิญญาณของผู้สูงอายุโดยตรง อาทิเช่น ส่งเสริมการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐาน มีกิจกรรมเสริมในด้านธรรมะ เช่น กลุ่มสนทนาธรรม กลุ่มแก้ไขปัญหาในทางธรรม กลุ่มประยุกต์ธรรมะมาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน มีการติดตามผลการปฏิบัติธรรม รวมทั้งการประยุกต์ใช้ธรรมะมาปฏิบัติในชีวิตจริงอย่างเป็นรูปธรรม

ข้อเสนอแนะและการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์

จากผลการวิจัยเกี่ยวกับแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธในสถานสงเคราะห์คนชราเพื่อปรับเปลี่ยนจากสถานสงเคราะห์คนชราทั่วไปเป็นสถานสงเคราะห์คนชราวิถีพุทธมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องได้รับความร่วมมือจากหลายภาคส่วน ดังนั้นองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นควรเป็นเจ้าภาพจัดประชุมเวทีสาธารณะเพื่อระดมสมองในการนำแนวทางการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธไปปฏิบัติและให้ทุกภาคส่วนมีความรู้ความเข้าใจและเห็นเป้าหมายตรงกัน และควรวิจัยรูปแบบการพัฒนาผู้ดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธเพราะผู้ดูแลมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความสำเร็จในการพัฒนาการจัดการดูแลผู้สูงอายุตามวิถีพุทธ โดยหารูปแบบและแนวทางที่เหมาะสมเพื่อพัฒนาให้ผู้ดูแลมีคุณลักษณะวิถีพุทธที่สมบูรณ์



เอกสารอ้างอิง

- กรมประชาสัมพันธ์. (2544). นิตยสารการประชาสัมพันธ์. ปีที่ 44 ฉบับที่ 2 (มี.ค.-เม.ย.2544).
กรุงเทพฯ : กรมประชาสัมพันธ์, 16-18.
- จิราลักษณ์ จงสถิตมันน์ และคณะ. (2543). การประเมินสถานสงเคราะห์คนชราของรัฐ : ศึกษาเฉพาะ
กรณีสถานสงเคราะห์ 3 แห่ง. กรุงเทพฯ : สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข. 258..
- แพทย์พงษ์ วรพงศ์พิเชษฐ.(2550.) พุทธธรรมบำบัด. กรุงเทพฯ : กองแพทย์ทางเลือก กรมการพัฒนา
แพทย์แผนไทยและการแพทย์ทางเลือก กระทรวงสาธารณสุข, 108 – 114
- ภูซังค์ เสนานุช และวนิดา ดุรงค์ฤทธิชัย. (2555). การติดตามประเมินผลการถ่ายโอนภารกิจ
สถานสงเคราะห์คนชราและศูนย์บริการทางสังคมผู้สูงอายุให้แก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น.
วารสาร มฉก. วิชาการ ปีที่ 16 ฉบับที่ 31 กรกฎาคม – ธันวาคม, 7.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2547). โรงเรียนวิถีสู่พุทธ. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 13.
- เสนาะ ผดุงฉัตร. (2536). พระพุทธศาสนากับสังคมไทย. กรุงเทพฯ : กองศาสนศึกษา กรมการศาสนา, 29.
- Clarke, Liam. (1984). Domiciliary Services for the Elderly. London : CROOM HELM, 161 – 162